

‘बिदा’ कथामा आत्महत्याको समाजशास्त्र

विश्वराज खतिवडा*

लेखसार

प्रस्तुत लेख गुरुप्रसाद मैनालीको ‘बिदा’ (१९९५) कथाकी प्रमुख पात्र प्रभाले गरेको आत्महत्याको समाजशास्त्रीय अध्ययनसँग सम्बद्ध छ। मानिसले आत्महत्या वंशाणुगत, अनुकरण, मानसिक, सामाजिक आदिमध्ये केकस्ता कारणले गर्ने गर्दछन् भन्ने कुरामा विभिन्न विद्वान्हरूको आआफ्नै धारणा पाइन्छ। यीमध्ये समाजशास्त्री इमाइल दुर्खिमले आत्महत्या सामाजिक कारणले हुने मान्यता प्रस्तुत गरेका छन्। आत्महत्या व्यक्तिको निजी निर्णय भए पनि मानिसलाई आत्महत्यातर्फ उन्मुख गराउने मूल कारण सामाजिक परिबन्ध नै हो भन्ने समाजशास्त्री दुर्खिमको मान्यता हो। यस लेखमा दुर्खिमले प्रतिपादन गरेको उपर्युक्त समाजशास्त्रीय मान्यताका आधारमा कथाकी पात्र प्रभाले गरेको आत्महत्याको कारणको खोजी गरिएको छ। यहाँ दुर्खिमको मान्यताअनुरूप नै ‘बिदा’ कथामा कथाकी मुख्य पात्र प्रभा तत्कालीन सामाजिक परिस्थितिकै कारण आत्महत्या गर्न बाध्य भएकी हो भन्ने कुरा सिद्ध भएको निष्कर्ष निकालिएको छ।

शब्दकुञ्जी

सामाजिक वास्तविकता, परोपकारी आत्महत्या, मूल्यहीन आत्महत्या।

विषयपरिचय

गुरुप्रसाद मैनालीको वि.सं. १९९५ मा प्रकाशित ‘बिदा’ तत्कालीन नेपाली सामाजिक विषयवस्तुलाई आधार बनाएर रचना गरिएको कथा हो। समाजका दुई युवा-युवतीको भावनात्मक प्रेमसम्बन्धको चित्रण गरिएको यस कथाका अन्त्यमा आत्महत्याको घटना घट्न गई कथा कारुणिक बन्न पुगेको छ। यस कथाकी पात्र प्रभाले गरेको आत्महत्या उसको निजी निर्णय भए पनि आत्महत्याको मूल कारण सामाजिक परिस्थिति नै रहेको कुरा कथा पढ्दा थाहा पाइन्छ। यसर्थ यस लेखमा समाजशास्त्री इमाइल दुर्खिमद्वारा प्रतिपादित आत्महत्याको सिद्धान्तका आधारमा यस कथाको विश्लेषण गरी मैनालीले प्रस्तुत गरेको सामाजिक तथ्यको निरूपण गरिएको छ। इमाइल दुर्खिमले ‘आत्महत्या’ नामक कृतिमा समाजशास्त्रीय दृष्टिले आत्महत्याको कारणको खोजी गरेका छन्। यसमा उनले आत्महत्या सामाजिक कारणले हुने तथ्य प्रस्तुत गरेका छन्। उनका अनुसार

* उपप्राध्यापक, भक्तपुर बहुमुखी क्याम्पस, भक्तपुर।

समाजमाव्यक्तिको भूमिका सामूहिक प्रभावद्वारा निश्चित गरिएको हुन्छ। व्यक्तिले समूहद्वारा निर्धारित परम्परा, विश्वास तथा भावनाहरूलाई आफूमा शिरोधार्य गरेको हुनाले ऊ समूहबाटै निर्देशित हुन्छ। दुर्खिमका अनुसार सम्पूर्ण समाजलाई सञ्चालन गर्ने धर्म, नैतिकता, आदर्श, परम्परागत सामाजिक मूल्यमान्यता जस्ता केही सामाजिक शक्ति हुन्छन्। तिनै सामाजिक शक्तिले आत्महत्याको निर्धारण गर्दछन् र मानिसलाई आत्महत्या गर्न प्रेरित गर्दछन्। बाहिरी रूपमा प्रत्यक्ष अस्तित्वमा नरहेका तर भित्री रूपमा अस्तित्वमा रहेर समाजलाई भित्रभित्रै सञ्चालन गर्दै आएका उक्त सामाजिक शक्ति भौतिक नभएर अभौतिक हुन्। अभौतिक भएर पनि समाजलाई अदृश्यबाटै नियमन र नियन्त्रण गरिरहेका हुनाले यी सामाजिक वस्तु हुन् र यिनको तथ्यपरकतालाई मापन गर्न सकिन्छ। दुर्खिमका विचारमा व्यक्तिले आत्महत्या गर्नुका बाहिरी रूपमा अरू कारण देखिए पनि नेपथ्यमा चाहिँ यस्तै अभौतिक सामाजिक वस्तुको हात रहेको हुन्छ। यस लेखमा दुर्खिमको यसै दृष्टिकोणलाई कथाको विश्लेषणको आधार बनाई मैनालीको 'बिदा' कथाकी पात्र प्रभाको आत्महत्याको कारणको खोजी गर्दै समाजशास्त्रीय दृष्टिले त्यसको पुष्टि गरिएको छ। जातपात, कुल खानदान जस्ता सामाजिक मर्यादाले जकडिएको पुरानो विचारमा हुर्केकी प्रभा नरेन्द्रका बाबुको अभिमान र तत्कालीन समाजको मागीविवाहको परम्परालाई उल्लङ्घन गर्दै नरेन्द्रसँग भागेर प्रेमविवाह गरेकै कारण समाज तथा परिवारबाट एकिलेकी र पुरुषले बहुविवाह गर्न हुने सामाजिक परम्पराले पनि प्रभालाई आफ्नै प्रेमी नरेन्द्रबाट समेत छुट्याएकै कारण ऊ आत्महत्या गर्न बाध्य भएकी छ। दुर्खिमको समाजशास्त्रीय मान्यताअनुसार विश्लेषण गरिएको यस अध्ययनबाट समाज, परिवार तथा नरेन्द्रबाट पनि अलगिएर एकिलनुपरेकै कारण प्रभा आत्महत्या गर्न बाध्य भएकी हो भन्ने निष्कर्ष निकालिएको छ।

'बिदा' कथामा १९९५ सालतिरको नेपालको सामाजिक परिवेशको तथ्यपरक चित्रण गरिएको छ। यसमा आत्महत्याको घटना घटेको छ। यस कथामा चित्रित नेपाली समाज र त्यहाँ घटेको आत्महत्याको सामाजिक कारणको खोजी गर्नु नै यस अध्ययनको मुख्य उद्देश्य हो। कथामा चित्रित नेपाली समाज कस्तो छ र कथाकी मुख्य पात्र प्रभाले के कारणले आत्महत्या गरेकी छ भन्ने जिज्ञासामा केन्द्रित रहेर 'बिदा' कथाको सामाजिक वास्तविकताको अध्ययन गर्नु र कथामा प्रभाले गरेको आत्महत्याको कारणको खोजी गर्नु यस अध्ययनका अन्य उद्देश्य रहेका छन्।

अध्ययनको विधि

प्रस्तुत लेख तयार गर्नका लागि सङ्कलित सामग्रीमा गुरुप्रसाद मैनालीद्वारा लिखित 'बिदा' कथा प्राथमिक स्रोतबाट लिइएको छ भने मैनालीको कथाकारिता र 'बिदा' कथाबारे लेखिएका लेख, समालोचना, अनुसन्धान आदि र दुर्खिमको सामाजिक वस्तविकताको सिद्धान्तका बारेमा जेजति कृतिहरूको यहाँ उपयोग गरिएको छ ती द्वितीयक स्रोतबाट लिइएका सामग्री हुन्। उक्त सामग्रीहरूको सङ्कलन पुस्तकालयबाटै गरिएको छ। प्रस्तुत लेख 'बिदा' कथामा घटेको आत्महत्याको घटनासँग सम्बद्ध छ। दुर्खिमको सामाजिक वास्तविकताको सिद्धान्तकै एउटा पाटो आत्महत्याको सामाजिकतालाई कथाको विश्लेषणको सैद्धान्तिक आधार बनाइएको छ। यो साहित्येतर विषय भएकाले कृतिविश्लेषणको यो आधार अन्तर्विषयक हो। यहाँ 'बिदा' कथामा घटेको आत्महत्याको कारणको खोजी दुर्खिमद्वारा प्रतिपादित आत्महत्याको सिद्धान्तका आधारमा गर्दै त्यसको परीक्षण यसै कथाकी पात्र प्रभाले गरेको आत्महत्यामा गरिएको छ। अन्तर्विषयक सिद्धान्तलाई आधार बनाएर गरिएको यस लेखको अध्ययनका लागि व्याख्यात्मक तथा विश्लेषणात्मक विधिको उपयोग गरिएको छ।

आत्महत्याको सैद्धान्तिक स्वरूप

सामाजिक वास्तविकताको सिद्धान्त इमाइल दुर्खिमद्वारा प्रतिपादित समाजशास्त्रीय सिद्धान्त हो। साहित्यमा समाजको प्रतिच्छवि देख्न सकिने हुनाले समाजशास्त्रीय मान्यताका आधारमा साहित्यको अध्ययन गर्नु युक्तिसङ्गत छ। साहित्य र समाजशास्त्रका बिच अन्योन्याश्र सम्बन्ध रहेको हुन्छ। समाजबाटै विषयवस्तु ग्रहण गरेर साहित्यको सिर्जना हुन्छ भन्ने समाजशास्त्रको अध्ययनको आधार पनि समाज नै हो। यस दृष्टिले साहित्यबाट समाजशास्त्रको अध्ययन तथा समाजशास्त्रबाट साहित्यको अध्ययन युक्तिसङ्गत ठहर्छ। समाजशास्त्रीय मान्यताका आधारमा साहित्यको अध्ययन गर्नु साहित्यको समाजशास्त्र हो। यहाँ दुर्खिमको समाजशास्त्रीय कोणबाट साहित्यको अध्ययन गरिएको हुनाले यो साहित्यको समाजशास्त्रीय अध्ययन हो। तथ्य र प्रमाणको रूपमा आउनसक्ने समाजद्वारा निर्मित भौतिक तथा अभौतिक दुवै प्रकारका घटनाहरू सामाजिक वस्तु हुन् भन्ने सिद्धान्त सामाजिक वास्तविकताको सिद्धान्त हो। प्रस्तुत अध्ययनका लागि सैद्धान्तिक/ अवधारणात्मक पर्याधारको रूपमा यसै सिद्धान्तलाई आधार बनाइएको छ। दुर्खिमले हरेक सामाजिक घटनालाई वस्तुतथ्यका रूपमा लिएका छन् (कोजर, सन् १९९६, पृ. १२९)। उनले समाजलाई भौतिक र अभौतिक दुई श्रेणीमा विभाजन गरेका छन्। भौतिक समाज निर्माणका लागि पृष्ठभूमिका रूपमा रहेर काम गर्ने धर्म, नैतिकता, मूल्यमान्यता आदिलाई अभौतिक सामाजिक वस्तुका रूपमा लिन सकिने धारणा प्रस्तुत गर्दै उनले भौतिक सामाजिक वस्तु निर्माणका नेपथ्यमा अभौतिक सामाजिक वस्तु रहेको हुन्छ भन्ने मान्यता प्रस्तुत गरेका हुन्। सामाजिक मान्यता अभौतिक कुरा हो। अभौतिक भएर पनि समाजलाई सञ्चालन गरिरहेको हुनाले यो सामाजिक वस्तु हो। यसरी दुर्खिमले अभौतिक कुरालाई पनि सामाजिक वस्तुका रूपमा लिन सकिने धारणा प्रस्तुत गरेका छन्। उनका अनुसार यस्ता सामाजिक वस्तु व्यक्तिको इच्छा, चेतनाभन्दा स्वतन्त्र रहन्छन् र व्यक्तिका लागि बाह्य र बाध्यकारी शक्तिको रूपमा आएर उसलाई अधिशासित गर्दछन्। रीतिरिवाज, सामाजिक मूल्यमान्यता जस्ता नियमका रूपमा आएर यिनले व्यक्तिको स्वतन्त्रतामाथि हस्तक्षेप गरी उसलाई सामाजिक नियम पालना गराउन नैतिक दबाव पनि दिन्छन्, जस्तै : आत्महत्या भौतिक वस्तु हो भने त्यसका लागि प्रेरित गर्ने सामाजिक आदर्श, मूल्यमान्यता आदिका परिवेश अभौतिक सामाजिक वस्तु हो र तिनलाई व्यक्तिले आफ्नै ठानेर धारण गरेको हुन्छ। व्यक्तिले धारण गरेका यस्ता शक्तिले उसलाई नियमन र सञ्चालन गरिरहेका हुन्छन् (कोजर, सन् १९९६, पृ. १३३)। यिनीहरूको नागपासको घेराबाट मान्छे कसरी बाँधिइरहेको हुन्छ भन्ने ऊ स्वयम्बाट पनि उम्कन सक्दैन। आकाङ्क्षाहरूलाई दबाएर पनि व्यक्ति समूहको इसारामा चलन बाध्य हुन्छ। ऊ समूहको अगाडि कठपुतली जस्तै हुन्छ। दुर्खिमको अध्ययनको मूल केन्द्र अभौतिक सामाजिक वास्तविकता हो र यसैलाई प्रमाणित गर्नका निमित्त उनको आत्महत्याको धारणा आएको हो।

दुर्खिमको *आत्महत्या* सन् १८९७ पुस्तकको प्रकाशनअगि समाजमा आत्महत्यालाई वंशानुगत रोग वा मानसिक समस्याका रूपमा लिइन्थ्यो। यसमा दुर्खिमले आत्महत्याको प्रमुख कारक तत्त्वका रूपमा वंशपरम्परा, हावापानी, मानसिक समस्या, जातीय प्रवृत्ति वा अनुकरण जस्ता समाजइतर पक्षलाई अतिरिक्त मान्दै मूल रूपमा सामाजिक कारण नै रहेको तथ्य प्रस्तुत गरेका छन्। दोषी र जैन, सन् २०१८ : पृ. १६८) र आत्महत्यालाई समाजको उपजको रूपमा लिएका छन्। उनले तत्कालीन सामाजिक संरचनाको सर्वेक्षण गर्दा अरू सामान्य व्यक्तिभन्दा लडाइँमा हारेर आएको, अविवाहित र पारपाचुके गरेको व्यक्तिमा आत्महत्याको दर उच्च पाएको तथ्य प्रस्तुत गर्दै समाजमा किन कोही व्यक्तिले आत्महत्या गर्छ भन्ने कारणको खोजीभन्दा पनि किन भिन्नाभिन्नै सामाजिक संरचनामा आत्महत्याको दर फरकफरक हुन्छ भन्ने कुरालाई विश्लेषण गरेका छन्

कोजर, सन् १९९६, पृ. १३३) । उनले सानो गाउँ-समाजमा बस्ने तथा परिवारसँग मिलेर बस्ने मानिसहरूमा सामाजिक घुलमिल ठुलो सहर वा समाजमा बस्नेहरू अनि एकलै बस्नेहरूमा भन्दा बढी हुने भएकाले गाउँ वा परिवारमा बस्नेहरूभन्दा सहरमा वा एकलै बस्नेहरूमा आत्महत्याको दर उच्च रहेको तथ्य पाएबाट आत्महत्याको मूल कारण समाजभित्र खोजिनुपर्छ भन्ने उनको ठहर छ । दास र अरू, २०६१, पृ. १५७)

बाहिरी रूपमा भट्ट हेर्दा आत्महत्या वैयक्तिक विषय जस्तो लागे पनि सामाजिक पक्षको गहिराइमा पुगेर विश्लेषण गर्दा व्यक्तिलाई आत्महत्या गर्न बाध्य पार्ने प्रमुख कारक तत्त्व उसको सामाजिक सेरोफरो नै हो (गोर्डन, सन् २००४, पृ. १७५) । व्यक्तिले गर्ने आत्महत्याको कारकका नेपथ्यमा उसको धार्मिक विश्वास, सामाजिक मूल्यमान्यता आदिको अहम् भूमिका रहेको हुन्छ । मान्छेले पुस्तौं-पुस्तादेखि मानिआएको हुनाले यी मान्छेका मानसमा अपनत्वपूर्वक बसेका हुन्छन् । यी व्यक्तिको निजी इच्छा वा चेतनाभन्दा स्वतन्त्र हुन्छन् र यिनले व्यक्तिलाई आफूले चाहेंअनुसार चलाउँछन् । जब मान्छेले सामाजिक मान्यता उल्लङ्घन गर्दछ, त्यतिबेला ऊ आफूलाई समाजको दोषी ठान्दछ । समाजले पनि उसलाई राम्रो ठान्दैन । यसरी समाजसँग अनुकूलन गर्न नसकेर टाढिँदै जानाले व्यक्ति निराश भएर आत्महत्याको बाटो रोज्न बाध्य हुन्छ ।

मान्छे सामाजिक प्राणी हो । उसका अनन्त इच्छाआकाङ्क्षाहरू हुन्छन् । समाजबाट सर्वस्वीकृत मान्यताको सीमारेखाभित्र रहेर पूरा गर्नुपर्ने हुनाले उसका सबै आकाङ्क्षाहरू पूरा हुँदैनन् । समाजको इच्छाअनुसार चल्नुपर्ने हुनाले कहिलेकाहीँ उसका वैयक्तिक इच्छा निषेधित पनि हुन जान्छन् । सामाजिक मान्यतासँग वैयक्तिक समस्या अनुकूलन नभइरहेको अवस्थामा व्यक्ति समाजबाट टाढिएर एकलो हुँदै गयो र त्यस्तो अवस्थामा उसलाई आडभरोस दिने कोही भएन भने पनि उसले आत्महत्या गर्छ (दुवे, सन् १९६७, पृ. १७०) । यसरी दुर्खिमले आत्महत्या जस्तो नितान्त वैयक्तिक विषय जस्तो देखिने कुरा पनि सामाजिक वस्तुका रूपमा आउन सक्ने वस्तुसङ्गत दृष्टिकोण प्रस्तुत गरेका छन् । दुर्खिमका अनुसार प्रत्येक सामाजिक समूहका व्यक्तिको आफ्नो समूहप्रति विशेष भुकाव हुन्छ । त्यसैले व्यक्तिहरूले जे गर्छन् त्यसमा समूहकै विचारको भूमिका रहेका हुन्छ । सामाजिक कारणले नै व्यक्तिमा विभिन्न भावहरू उत्पन्न हुनेहुँदा मान्छेले आत्महत्या गर्नु वा नगर्नुका पछाडिको मूल कारण सामूहिक दबाव नै हो । दुर्खिमले आत्महत्यालाई अहम्वादी, परोपकारी र बेमेल वा मूल्यहीन गरी तीन प्रकारमा विभाजन गरेका छन् । (मुकर्जी, सन् २०२०, पृ. १३७)

आफ्नो अहम्का कारणले समाजसँग अनुकूलन गर्न नसकेर व्यक्तिद्वारा गरिने आत्महत्यालाई दुर्खिमले अहम्वादी आत्महत्या भनेका छन् । आफ्नो अहम्का कारण समाजमा मिल्न र सामाजिक मूल्यमान्यतासँग अनुकूलन पनि गर्न सक्दैन र समाजबाट टाढिएर तिरस्कृत भई बाँच्नुभन्दा मर्नु निको सम्झेर व्यक्तिद्वारा गरिने त्यस्तो प्रकारको आत्महत्या अहम्वादी आत्महत्या हो । आत्महत्याको अर्को प्रकार परोपकारी आत्महत्या हो । दुर्खिमले अर्काको हितमा आफ्नो सुख देख्ने व्यक्ति स्वयम्ले आफूलाई नष्ट गर्दछ भने यस्तो प्रकारको मृत्युलाई परोपकारी आत्महत्या भनेका छन् ।

आत्महत्याको तेस्रो प्रकार मूल्यहीन आत्महत्या हो । मान्छे आफू बाँचेर पनि जीवनमा केही गर्न नसक्ने ठानी विरक्त भएर गरिने आत्महत्यालाई दुर्खिमले मूल्यहीन आत्महत्या भनेका छन् । समाजमा एकताको तह निम्न भएको खण्डमा अहम्वादी र उच्च भएका खण्डमा परोपकारी आत्महत्या भएभैं समाजको नियमनकारी शक्तिमा ह्यास आएमा मूल्यहीन वा बेमेल आत्महत्या हुने गर्दछ (दुर्खिम, सन् १८९७/१९५१: पृ. ८९) । यस्तो आत्महत्याको परिवेश मानिसमा आइपर्ने आर्थिक अभाव, विवाह अथवा प्रेमबाट धोका, परिवारबाट पीडा आदिबाट सिर्जना हुन्छ । यसरी पतिपत्नीका बिच सम्बन्धविच्छेदका कारण आफ्नो भावनालाई नियन्त्रण गर्न सकेन भने व्यक्तिले अत्महत्या पनि

गर्दछ (मुकजी, सन् २०२०, पृ. १४४) । समाजको नियन्त्रणकारी शक्ति प्रबल र सन्तुलित भएका खण्डमा व्यक्ति आफूलाई असहाय ठान्दैन र जितिनै दुःख भए पनि समाजको सहारा पाएपछि उसले दुःख बिसर्दै जान्छ र व्यक्ति आत्महत्या गर्नतर्फ लाग्दैन (देवकोटा र ओझा, २०६६, पृ. ८५) तर जब मानिस समाजको सहारा नपाएर एक्लो हुन्छ त्यस्तो अवस्थामा ऊ समाजको कठोर बन्धनबाट कहिल्यै मुक्त नहुने ठानी भविष्यप्रति निराशाका कारणले आत्महत्या गर्दछ भने त्यस्तो प्रकारको आत्महत्या मूल्यहीन वा बेमेल आत्महत्याअन्तर्गत पर्दछ । समाजमा एक्लिएर बस्नुभन्दा घुलमिल भएर बसेका खण्डमा यस्तो आत्महत्यामा कमी आउँछ भन्ने उनको मान्यता छ । यसरी दुर्खिमले आत्महत्या सामाजिक कारणले हुने तथ्य प्रस्तुत गरेका छन् । उनले प्रस्तुत गरेको आत्महत्याको सामाजिकतासम्बन्धी धारणाका आधारमा यहाँ मैनालीको 'बिदा' कथाको सामाजिक वस्तुतथ्यको पहिचान गरीकथाकी पात्र प्रभाले गरेको आत्महत्याको कारणको खोजी गर्दै त्यसको विश्लेषण प्रस्तुत गरिएको छ ।

गुरुप्रसाद मैनालीको 'बिदा' वि.सं. १९९५ मा *कथाकुसुम* कथासङ्ग्रहमा प्रकाशित भएको हो । तत्कालीन नेपाली सामाजिक विषयवस्तुलाई आधार बनाएर रचना गरिएको यस कथामा युग सङ्क्रमणको चित्रण पाइन्छ । मैनालीका कथाको भावभूमि विक्रमको बिसौं शताब्दीका पुछारतिरको सामाजिकता हो (अर्याल, २०२८, पृ. २६) । यस कथामा १९९५ तिरको नेपाली समाजको फोटोग्राफिक चित्रण गरिएको छ । मैनाली स्वयम्ले देखेका, भोगेका र अनुभव गरेका कुरा यस कथामा आएका हुनाले कथा तथ्यपरक छन् । जुन कालमा मैनाली थिए त्यस कालका विशेषताहरू नै उनका कथामा परेका छन् (सेवा, २०३२, पृ. ३१) । त्यस समयमा रहेका पात्रहरूको जीवनस्तर, उनीहरूको समाज संस्कृतिसँगको सम्बन्ध आदिलाई मैनालीले जस्ताको तस्तै उतारेका छन् । उनका कथामा उल्लिखित विषय, घटना, सामाजिक तथा राजनीतिक परिवेशलाई हेर्दा उनका कथा गाउँले समाजको वास्तविकताको नजिक पुगेर लेखिएका छन् । उनका कथाका पात्रहरू जीवनभन्दा बाहिर गएर कल्पनाको संसारबाट लिए जस्ता छैनन् (कँडेल, २०३०, पृ. १८) । त्यसैले उनका कथामा सामाजिकताको सग्लो चित्रण पाइन्छ । नेपाली ग्रामीण जीवनको स्पष्ट भाँकी प्रस्तुत भएका मैनालीका कथामा युगबोध पाइन्छ (जैन, २०५६, पृ. ८५) । युगबोध भएकै कारण उनका कथा सशक्त र जीवित छन् । त्यसै हुनाले उनको 'बिदा' कथा पनि नेपाली माटोको कथा हो । मैनाली आफ्ना समकालीन देशकाल परिस्थितिका सफल चित्रकार पनि हुन् । नेपाली ग्रामिण समाजका जनजीवनको कतिपय समस्यालाई उनले आफ्ना कथाका माधमबाट छर्लङ्ग्याएका छन् (प्रधान, सन् १९८३, पृ. ४२) । समालोचकहरूका उपर्युक्त भनाइबाट मैनालीको विवेच्य कथामा तत्कालीन नेपाली समाजको तथ्यपरक चित्रण पाइने कुरा प्रस्ट हुन्छ । दुर्खिमका अनुसार आत्महत्याका विभिन्न कारण भए पनि त्यसको मूल कारक चाहिँ सामाजिक परिवेश नै हो । सामाजिक परिवेश अत्यधिक बलशाली सामाजिक शक्ति हो । 'बिदा' कथामा पनि सामाजिक परिवेश अत्यधिक बलशाली सामाजिक शक्तिका रूपमा आएको छ र यसले नेपथ्यबाटै कथाको समाजका प्रत्येक अङ्गलाई आफूअनुकूल चलाइरहेकै कारण प्रभाको आत्महत्या हुनपुगेको छ । यसरी तत्कालीन सामाजिक मूल्यमान्यताकै माखेसाङ्लोमा परेर भएको प्रभाको आत्महत्याको कारण खोजी त्यसको परीक्षण गर्दै पुष्टि पनि तल गरिएको छ :

प्राप्ति र विमर्श

वि.सं. १९९५ तिरको सामाजिक वास्तविकताको चित्रण गरिएको 'बिदा' कथामा आत्महत्याको घटना घटेको छ । दुर्खिमले धर्म, परिवार, प्रेमविवाह जस्ता जीवननिर्वाहको बाटोमा सङ्गति ल्याइरहेका शक्तिबाट टाढा हुनुपर्ने भन्ने व्यक्तिका जीवनमा असङ्गति उत्पन्न भई

समाजबाट एकलो भएको अवस्थामा आफ्नो भावनालाई नियन्त्रण गर्न नसक्दा नै व्यक्ति आत्महत्या गर्न पुग्छ भनेर आत्महत्याको कारकका रूपमा सामाजिक तत्त्वलाई नै लिएका छन् (खतिवडा, २०६९, पृ. ४२)। यस कथाकी प्रभाले गरेको आत्महत्याको पनि प्रमुख कारकका रूपमा सामाजिक परिवेश नै आएको पाइन्छ। यसर्थ प्रस्तुत कथामा घटेको आत्महत्याको घटना सामाजिक छ भन्ने कुराको अध्ययनका लागि यहाँ दुर्खिमको समाजशास्त्रीय सिद्धान्तलाई आधार बनाइएको छ। यस कथामा पनि दुर्खिमको यही मान्यता भै नै तत्कालीन सामाजिक मूल्यमान्यताकै कारण प्रभाले आत्महत्या गरेकी हो भन्ने कथाभित्रकै साक्ष्यका आधारमा तल क्रमशः विवेचना गरिएको छ :

कारण १. 'बिदा' नेपालको सामाजिक यथार्थलाई चित्रण गरिएको कथा हो। यसमा नेपाली समाजमा प्रचलित घरानिया घमण्ड, दाइजो संस्कृति, जात-भात आदि र धर्म, संस्कार, परम्परा तथा रीतिरिवाजको उल्लेख भएको पाइन्छ (घिमिरे, २०५८, पृ. ९६-९७)। यही घरानियाँ घमण्ड, जातभात आदिकै कारण नेपाली समाजमा 'कुलघरानमा बिहे गरेको राम्रो हन्छ' भन्ने मान्यता रहिआएको छ। सामाजिक मान्यताका रूपमा रहेको उक्त विश्वास नै प्रभाको आत्महत्याको कारक बन्न पुगेको छ जुन कुरा 'बिदा' कथाको यस अंशबाट स्पष्ट हुन्छ- "घरमा बढेकी छोरी पालिराखेका थिए तर विवाह गर्ने घर पाउँदैनथे। मामुली क्षत्रीलाई उनी नदिने, कुलीन क्षत्रीहरू नाकनिक गर्ने" (मैनाली, २०६२, पृ. ३६)। यस अभिव्यक्तिबाट 'बिदा' कथामा जातीय उच्चनीचताको बन्धनमा बाँधिएको समाज छ भन्ने प्रस्ट भएको छ। जातीय भावनालाई त्यस समाजका सबैले अङ्गीकार गरेका छन्। एकातिर समाजको आदर्श छ, अर्कातिर नरेन्द्र र प्रभाका वैयक्तिक चाह छन्। प्रभाका बाबु अगमसिंह खत्री पुराना विचारका मानिस थिए। कथाकारकै भाषामा अमसिंह खत्री "आँखाका दुईतर्फ ढकनी लागेका घोडाले केवल नजिकैको बाटो हेरेर सोभै दगुरे भै उनी पनि जात र कुलीनताका पछिपछि दगुरिरहेका थिए" (मैनाली, २०६२, पृ. ३६)। "बाबुको यस्तो घरानियाँ घमण्डले गर्दा युवती छोरी प्रभाले बिहे गर्ने उमेर बितिसकेर पनि माइती घरमै बसिरहनुपरेको थियो" (पराजुली, २०५६, पृ. ४१)। तत्कालीन समाजको मान्यताका पालक भएका कारण खत्री बुढालाई आफ्नी छोरीको बैस ढल्किसकेकामा भन्दा पनि जातीय मर्यादाको डर थियो। धर्म, संस्कृति, जातपात जस्तो सामाजिक वास्तविकताको अधिनायकत्वलाई उनले आफ्नै ठानेका थिए। उनका अगाडि प्रभाको इच्छाभन्दा सामाजिक मान्यता महत्त्वपूर्ण थियो। त्यसैले प्रभाको विवाह समयमै भएन। यसरी समाज इच्छाका कारणले प्रभाको वैयक्तिक इच्छा बलीवेदीमा चढाइएको छ। प्रभा जातपात, पारिवारिक इज्जत आदि सामाजिक बन्धनको माखेसाड्लोमा परेकी छ भन्ने कथा पढ्दा थाहा पाइन्छ। प्रेमविवाहपश्चात् भागेर अन्यत्रै डेरा लिएर पनि सामाजिक नैतिकताको घेराबाट प्रभा उम्कन नसक्नुको कारण पनि त्यही हो। यस कथामा एकातिर हिन्दू धर्म, संस्कृतिका मूल्यमान्यताहरू छन् भने अर्कातिर कुलीनताको अहङ्कार छ। यी अभौतिक कुरा नै प्रभाको कारुणिक जीवनका कारक बनेका छन्। बाहिरी रूपबाट हेर्दा यी अभौतिक कुरा प्रतीत हुँदैनन् तर यिनले नै समाजलाई सञ्चालन गरेका हुनाले समाज सञ्चालनको स्रोत बनेका यी अभौतिक वस्तुले नै प्रभालाई आत्महत्या गर्न बाध्य तुल्याउँछन्। जीवन सुखमय होला, पतिको प्रेम पाइएला भन्ने विचारले प्रभाले बाबुआमाको घर छाडी तर समाजको माखेसाड्लोले उसलाई जीवनभर दुःख दिएको छ। यसरी 'बिदा' कथामा तत्कालीन सामाजिक मर्यादाका प्रतिकूल प्रेम प्राणघातक रूपमा देखापरेको छ।

त्यस्तै "अगमेका बूढा मावलीहरू अस्तिसम्म काँधमा डाँडी हालेर हिँड्दै थिए ! त्यस्ताकी छोरी बिहे गर्छु भन्ने ! पाजीले खुब घरान पहिल्याएछ ! रूपै हो भने दमिनी कमिनी पनि राम्रा हुन्छन्" (मैनाली, २०६२, पृ. ३८) भनेर अगमसिंहकी छोरी र आफ्नो छोराका बिचको प्रेमसम्बन्धलाई सामाजिक बेइज्जतीका रूपमा लिने अर्का पात्र मेजर चन्द्रविक्रम थापा पनि जात र कुलीनताको

कट्टर समर्थक थिए। त्यसैले आफ्नो सामाजिक इज्जत राख्न उनले नरेन्द्रको मागीविवाह अर्कै केटीसँग गरिदिएका हुन्। नरेन्द्रले करमा परेर गरेको भए पनि उक्त विवाह समाजको इच्छाअनुसार भएको हो। यस विवाहबाट नरेन्द्र र प्रभा छिन्नभिन्न भएका छन्। पुरुषप्रधान समाजको नरेन्द्र सामाजिक रूपले वैध ठहरियो भने प्रभा अवैध ठहरिई र एक्लिन गई। समाजबाट परित्यक्त प्रभा नरेन्द्रले पनि अर्की बिहे गरेपछि डेरा छोड्न बाध्य भएकी छ। यसरी समाजबाट टाढिएकी प्रभाले नरेन्द्रसँग भेट भएपछि पनि आत्महत्या गर्नु भनेको आफ्नो जीवनदेखि हार खाएकै कारणले हो। यसैले भावनामा आएर गरिएको प्रभाको आत्महत्याको मूल कारक सामाजिक मान्यता नै हो। यसरी सामाजिक मूल्यमान्यताका रूपमा रहेको कुलपरम्पराको व्यवस्था अभौतिक भएर पनि सामाजिक नियम पालनाका लागि कथाका पात्रहरूलाई नैतिक दबाव दिइरहेका हुनाले सामाजिक व्यवस्थादेखि नरेन्द्र र प्रभा दुवै भयभीत छन्। फट्ट हेर्दा नरेन्द्र र प्रभाको जीवनमा तुषारापात गर्ने व्यक्ति अगमसिंह अनि चन्द्रविक्रम जस्ता लाग्छन् तर यी व्यक्ति सामाजिक व्यवस्थाका कठपुतली मात्र हुन्। समाजकै कारण नरेन्द्र खानदानी अभिमानको शिकार बनेर प्रभाको जीवन डुङ्गालाई घोप्ट्याउन बाध्य भएको (चापागाई, २०३८, पृ. २३) बाट पनि अभौतिक रूपमा रहेको सामाजिक शक्तिकै इसारामा कथाका पात्र परिचालित रहेको कुरा प्रस्ट भएको छ। बलियो सामाजिक शक्तिकै कारण अगमसिंह र चन्द्रविक्रमको परिवार क्षतविक्षत भएको छ। “जातीय उच्चनीच र ठुलो-सानोको भेदभाव मान्ने भएकाले नरेन्द्रले प्रभासँग बिहे गर्ने स्वीकृति सामन्ती विचारका मेजर चन्द्रविक्रमबाट पाउन सकेन तर अनौपचारिक रूपले बिहे गरिसकेपछि फेरि नरेन्द्रले बाबुको करमा परेर अर्को बिहे गरेकाले प्रभाले जोगिनी बन्नुपऱ्यो। अन्तमा आत्महत्यासमेत गर्न विवश भई” (प्रधान, २०४०, पृ. २०५)। यसरी सामाजिक शक्तिका रूपमा रहेको खानदानको भेदभावले नरेन्द्र र प्रभाको जीवन दुःखान्त बनेको छ।

कारण २. प्रभाको आत्महत्याको अर्को कारण मागीविवाह उत्तम र प्रेमविवाह अधम ठान्ने सामाजिक मूल्यमान्यता हो भन्ने कुरा यस कथाको यस अंशबाट अझ स्पष्ट हुन्छ— “प्रिये ! मैले मात्र होइन, शहरका ठुला ठुला मानिसले पनि बजारमा डेरा लिएर स्वास्नी राखेका छन्। अलि हल्ला शान्त भएपछि घर जाउँला” (मैनाली, पृ. ३९)। यस अभिव्यक्तिबाट के स्पष्ट हुन्छ भने प्रेमविवाहपश्चात् नरेन्द्रले प्रभालाई घर नलगेर डेरामा राख्नुको मूल कारण सामाजिक मान्यताको भयले नै हो। आफ्नै बाबुले गरेको जातीय व्याख्या मन नपरेर “रूप र गुणको निमित्त संसारका बडेबडे यशस्वी सम्राट्हरूले उदय-अस्तको राज्य त्यागिदिए। जात भनेको शक्तिवान् सम्पत्तिवान्हरूले अशक्त गरिबहरूलाई हेलौं गर्दागर्दै आफ्सेआफ बन्न गएको कुरा एउटा श्रेणी मात्र हो” (मैनाली, २०६२, पृ. ३८)। भन्ने नरेन्द्रले सामाजिक मान्यतासँग अनुकूल हुन नसकेर नै प्रभालाई सहरमा डेरा लिएर राख्नुपरेको छ। यसबाट पनि सामाजिक मान्यता अधिक शक्तिशाली भएको र त्यसले नरेन्द्रको वैयक्तिक इच्छाका विरुद्धमा निगरानी गरिरहेको हुनाले ऊ सामाजिक मान्यताको उल्लङ्घन गर्न सक्तैन भन्ने प्रस्ट भएको छ। नरेन्द्र मात्र होइन तत्कालीन समाजका प्रतिष्ठित व्यक्तिहरूले पनि सामाजिक मर्यादालाई उल्लङ्घन गर्न सकेका छैनन् भन्ने पनि उक्त कथांशबाट प्रस्ट भएको छ। यसर्थ कथामा समाजले चाहेअनुसार चलन पात्र बाध्य छन्। कथामा समाजको लौह निर्देशन अमान्य ठानेर पात्रलाई सबल विद्रोही तथा सामाजिक मान्यतासित नभुक्ने खालका बनाउन नसकेर मैनालीले नरेन्द्र र प्रभालाई समाजका बन्धनमा परेको देखाई तिनको बलिदान गराएका छन् (बराल, २०३३, पृ. १३१)। प्रेमविवाह गर्नु हुँदैन भन्ने सामाजिक मान्यताले नैतिक दबाव दिएकै कारण नरेन्द्रले प्रभालाई घर लान सकेको छैन र अर्की बिहे पनि गर्नुपरेको छ। समाजको मागीविवाह उत्तम र प्रेमविवाह अधम भन्ने मान्यताले नरेन्द्र र प्रभाको जीवनलाई

कारुणिक बनाएको छ । नरेन्द्र र प्रभाको प्रेम विवाहलाई स्वीकार नगर्ने समाजको दृष्टिमा उनीहरूको प्रेम कुकर्म थियो । त्यसैले नरेन्द्रलाई जबर्जस्त अर्को विवाह गराइएको हो र प्रभा डेरा पनि छाडेर हिँड्न बाध्य भएकी हो । यस्तो समाजकी प्रभाले आत्महत्या गर्नुको कारण प्रेमविवाह, नरेन्द्रबाट धोका, प्रभाको आफ्नै निर्णय दोष भनिए पनि मूल रूपमा नेपथ्यमा रहेको सामाजिक मान्यता नै हो जसको अधीनमा परेका कारण समाजबाट तिरस्कृत भएर एक्लिन गई उसले आत्महत्या गरेकी छ ।

कारण ३. प्रभाको आत्महत्याको तेस्रो कारण पुरुषप्रधान सामाजिक आदर्श हो भन्ने कुरा 'बिदा' कथाको तलको अभिव्यक्तिबाट अझ स्पष्ट हुन्छ :

हाम्रा धर्ममा छोरी-बेटीहरूलाई आफ्नो मनोभाव प्रकट गर्ने आज्ञा छैन । कहिलेकाहीँ मनको कुनै अभिलाषा प्रकट गरे भने पनि 'कस्ती उताउली' भन्ने लाञ्छना लाग्छ । आफ्ना उपर जत्रोसुकै अत्याचार भए पनि मूक पशुका भैं चुपचाप सहेर बस्नुपर्छ । धेरै कालदेखि हिन्दू रमणीहरू आफ्ना मौन वेदनाको आँसु आफैँ पिएर बसेका छन् । त्यसै हुनाले बुढापाकाहरू छोरीको कर्मलाई हारेको कर्म भन्दछन् । (मैनाली, २०६२, पृ. ३६-३७)

उक्त कथनमा सामाजिक आदर्शले नारीलाई धेरै समयअगिदेखि पुरुषप्रधान सामाजिक बन्धनमा बाँधेर राखेको छ भन्ने तथ्य पाइन्छ । हिन्दू आदर्शलाई सामाजिक परिप्रेक्षमा प्रतिष्ठापित गरिएको मैनालीको (श्रेष्ठ र शर्मा, २०६१, पृ. ७२) 'बिदा' कथाकी प्रभा धर्मद्वारा निर्देशित सामाजिक मान्यताको कैदीबन्दी बनेकी छ । अभौतिक रूपमा रहेको धर्म र नैतिकताको सामूहिक तरङ्गले प्रभालगायत नेपाली नारीलाई भित्रिभित्रै आँसु पिएर बाँच्न बाध्य तुल्याएको छ । धर्मद्वारा निर्देशित सामाजिक व्यवस्थापनले कथाको समाज सञ्चालनमा अहम् भूमिका निर्वाह गरेको छ । सामाजिक आदर्शकै कारण प्रभा भौतिक सुख पनि त्याग्न विवश छ । त्यसैले छोरीको कर्मलाई हारेको कर्म भनेर प्रभा कठोर सामाजिक बन्धनमा बाँधिएकोतर्फ कथाकारले सङ्केत गरेका छन् । समाजबाट परित्यक्त प्रभाले पतिबाट पनि हेलौं भएको ठानी भावनामा आएर आत्महत्या गरेकी छ । कथामा नरेन्द्रले पनि सामाजिक परिबन्दकै कारणले बिहे गर्नुपरेको उसको कथनबाट बुझिन्छ :

आमा मैले प्रभालाई हेलौं गरेर बिहा गरेको होइन । के गरूँ ? करमा परेपछि के लाग्दो रहेछ र ? (मैनाली, पृ. ४१) ।

.... हेलौं गरेको छैन प्रिये, उत्तिकै माया गर्दैछु । आज तीन वर्षदेखि तिम्रै वियोगमा विक्षिप्त जस्तो भएर घुमिरहेको छु रानी । (मैनाली, पृ. ४४)

यसबाट प्रभा र नरेन्द्र दुवै सामाजिक परिबन्दमा परेको कुरा स्पष्ट भएको छ । समाज पुरुषप्रधान भएकाले प्रेमविवाहबाट कलङ्कित भई नरेन्द्रले समाजबाट तिरस्कृत भएर बस्नुपरेको छैन भने प्रभा नारी भएकाले समाजबाट तिरस्कृत भई एक्लिएकी छ ।

कारण ४. प्रभाको आत्महत्याको अर्को कारण सामाजिक बेइज्जती, सहाराहीन जीवन र एक्लोपन हो भन्ने तथ्य कथाको तलको अभिव्यक्तिमा पाइन्छ :

सानू कोठा थियो । सडकपट्टिका दुवै भ्याल बन्द थिए । कुनै निर्वासित अपराधीका भैं प्रभा भित्र एकलै बसेकी थि । उसका हृदयमा पश्चात्तापको भयङ्कर आँधी चल्ल लाग्यो ।

....भागोको कुरा टोल छिमेकमा थाहा भइसक्यो होला । मानिसहरू हज्जारौँ किसिमका कुरा गर्दा हुन् । धारामा पँधेर्नीहरू उत्तिकै गिल्ला गर्न लागेका होलान् । घरमा कोलाहल मच्चिएको होला । बाबुका जोरीपारीहरू तिघ्रा ठटाएर हाँस्ता हुन् । अब कसरी मुख देखाउनु ? लोग्नेको घरमा पनि पो किन जान पाइएला र ? बाजा बजाएर ल्याएकी स्वास्नी पो घरकी रानी हुन्छे । चोरेर ल्याएकी भुत्रीको के भाउ ? परमेश्वर ! हिजोसम्म मेरो कत्रो इज्जत थियो । आज समाजका दृष्टिबाट कसरी गिरे ! (मैनाली, २०६२, पृ. ३९)

उक्त अभिव्यक्तिबाट कुलीन सामाजिक परिवेशमा हुर्केकी रूप, गुण र प्रतिष्ठाले सम्पन्न प्रभा नरेन्द्रसँग प्रेमविवाह गरेर घरबाट भाग्न तत्कालीन सामाजिक मान्यताप्रति विद्रोह थियो भन्ने कुरा स्पष्ट भएको छ। समाज परिवर्तनका दिशामा उसको विद्रोह सकारात्मक भए पनि त्यसले सामाजिक मान्यता प्राप्त गरिनसकेको हुनाले उसको विद्रोह एक्लो हुन्छ। ऊ सामाजिक दृष्टिले तिरस्कृत हुँदै गएको अनुभव गरिरहेकी छ। हिजो समाजमा ठुलो इज्जत प्रतिष्ठामा बाँचेकी; रूप, गुण, धन कुनै कुरामा कमी नभएकी प्रभाले आज समाजका दृष्टिबाट कसरी गिरिँ भनेर हिजोको प्रतिष्ठाबाट आज च्युत भएर एकली हुँदै गएको अनुभव गरिरहेकै बेलामा बाजा बजाएर नरेन्द्रले अर्की बिहे गरेको देखेपछि आफ्नो एक मात्र सहाराका रूपमा रहेको नरेन्द्रबाट पनि आफू टाढिएको अनुभव गरेकी छ। यसरी एक मात्र सहारा नरेन्द्र पनि आफूबाट खोसिएपछि सामाजिक सङ्गतिबाट विमुख भएकी प्रभाका सम्मुख दुई विकल्प एउटा आफू हुर्केको समाज परित्याग गरेर अन्यत्रै पलायन हुनु र अर्को मृत्युवरण गर्नुबाहेक अरु केही थिएन। दोजिया भएका कारण उसले मृत्यु रोज्न नसकी आफ्नो गाउँसमाजको परित्याग गर्नु उसको बाध्यता थियो। कथामा पधेर्नीहरूले गर्ने गिल्ला, बाबुका जोरीपारीहरूका हाँसो, घरको कोलाहल जस्ता प्रभाले कल्पना गरेका अदृश्य शक्तिको सामाजिक तरङ्ग सामाजिक मूल्यमान्यताको उल्लङ्घनमा हुने अभौतिक सामाजिक वस्तुको खबरदारी हो। त्यसैका डरले प्रभा डेरा छाडेर सामाजिक घेराबाट उम्कन चाहन्छे। यसरी प्रभा समाज, घर, परिवार, आफन्त, पति सबैतिरबाट टाढिँदै गएको स्थितिमा त्यसै समाजसँग बसेर अनुकूलित हुन नसक्ने भएपछि ऊ माईहरूसँग लागेर टाढा भाग्छे। यहाँ प्रभाले समाजबाट आफू एक्लिएको अनुभूति गरेकी छ। भागेर विवाह गर्नु हुँदैन भन्ने सामाजिक मान्यता बोकेको प्रभाबाहिरको समाजले उसलाई हेरिरहेको छ भने यही सामाजिक मान्यता प्रभाभित्र पनि नैतिकताको रूपमा आएर उसलाई पश्चात्ताप पनि गराउँछ। “के गरूँ ? आफ्नै बुद्धि नपुगेको हो, कसलाई दोष दिऊँ” (मैनाली, २०६२, पृ. ३९)। यसबाट प्रभा आफूबाहिर तथा आफूभित्रै रहेको सामाजिक शक्तिद्वारा अधिशासित रहेकाले उसलाई आत्महत्याका लागि बाध्य पार्ने प्रमुख कारक सामाजिक बेइज्जती, सहाराहीन जीवन र एक्लोपन हो भन्ने तथ्य प्रमाणित भएको छ।

कारण ५. प्रभाको आत्महत्याको अर्को कारण प्रेममाथिको आघात हो जसका कारण प्रभाको जीवन असफल रह्यो र ऊ दुःख र वेदनाका ज्वालामा जलिरहेकी थिई भन्ने तथ्य कथाको तलको अभिव्यक्तिमा पाइन्छ :

हृदयेश्वर !

दर्शन पाएँ, दासीको जीवन सफल भो प्रभो ! यो अनाथ सन्तानको जिम्मा लाउने मानिस नपाउँदा दुःख र वेदनाका ज्वालामा जलिरहेकी छु। आउनुभो, छोरो जिम्मा लिनुहोस्। वेदना असह्य भैसकेको छ, नाथ ! मलाई अब यस दुःखका समुद्रबाट विश्राम लिन दिनुहोस्। जीवनमा केही भुलचूक भएको भए अज्ञानी भनेर क्षमा गर्नु होला ! छोरो ठुलो भएपछि तेरी दुःखी आमा यसरी मरी भनेर सुनाई दिनु होला। 'बिदा' !... (मैनाली, २०६२, पृ. ४४)

प्रभाले लेखेको उक्त चिठीमा उसका दुःख र भावना प्रकट भएका छन्। प्रेमविवाहपश्चात् परिवार तथा समाजबाट तिरस्कृत भएकी प्रभाले नरेन्द्रबाट पनि सहारा नपाएको अवस्थामा बाँचेको जीवनलाई दुःखको समुद्र ठानेकी छ। यस समुद्रबाट उम्कन उसले जीवनलाई विश्राम दिनुबाहेक अरु कुनै उपाय देखेकी छैन। गर्भमा रहेको बच्चाप्रतिको उत्तरदायित्वले उसलाई आत्महत्या गर्नबाट रोकेको हो। समाजबाट एक्लिएर बाँच्नुभन्दा मर्नु निको सम्भरेर उसले पहिले पनि आत्महत्या गर्न चाहेको कुरा चिठीको यस अभिव्यक्ति “यो अनाथ सन्तानको जिम्मा लाउने मानिस नपाउँदा दुःख र

वेदनाका ज्वालामा जलिरहेकी छु । आउनुभो, छोरो जिम्मा लिनुहोस् ।” बाट बुझिन्छ । यदि सन्तान नभएको भए ऊ दुःखरूपी समुद्रबाट पहिले नै उमकने रहिछ तर छोरोप्रतिको पारिवारिक उत्तरदायित्वका कारणले ऊ बाँचिरहेकी हो । सामाजिक तथा पारिवारिक उत्तरदायित्व बढेका खण्डमा आत्महत्या कम हुने कुरा दुर्खिमले उल्लेख गरे भैं यहाँ आत्महत्याको अवरोधकारी शक्तिका रूपमा छोरो आएको छ तर जब नरेन्द्र हरिद्वारनजिक रहेकी प्रभाको निकट पुग्यो तब प्रभाले छोरो जिम्मा लगाउने व्यक्ति स्वयम् नरेन्द्रलाई नै पाएपछि आफू पारिवारिक उत्तरदायित्वबाट पन्छिएको अनुभूति गरेकी छ । पारिवारिक तथा सामाजिक उत्तरदायित्व बढेका खण्डमा आत्महत्या कम हुने (खतिवडा, २०६९, पृ. १२८) भन्ने दुर्खिमको आत्महत्यासम्बन्धी धारणा भैं प्रभामा पनि छोरोप्रतिको पारिवारिक उत्तरदायित्व कम भएपछि उसले आत्महत्या गरेकी छ । “बाबु-आमाको काख छोडेर कैदी भैं जीवन बिताउनु परे पनि देवताजस्तो लोग्ने पाएकोले सबै दुःख बिर्सकी छु” (मैनाली, २०६२, पृ. ४१) भनेर सन्तोष गर्ने प्रभा आफ्नै लोग्नेले सौता हालेपछि उसले आफ्नो मनोभाव पोख्ने सहारा पनि पाइन र नरेन्द्रप्रति उसमा घृणा उत्पन्न हुनगई उसको भावनात्मक प्रेम घृणामा परिवर्तन हुन्छ । नरेन्द्रसँग सलिकएर बसेकी प्रभा नरेन्द्रले दोस्रो विवाह गरेको पीरले साधुनीहरूको पछेटा लाग्छे । पछि नरेन्द्रलाई छोरो जिम्मा लगाएर गड्गाको छालसँगै यस संसारबाट बिदा लिन्छे (चापागाई, २०३८, पृ. २१) । यसरी आफ्नो प्रेमी नरेन्द्रबाट धोका भएको अनुभव गरेरै नरेन्द्रसँगको भेटपछि पनि प्रभाले भावनामा आएर आत्महत्या गरेकी छ । प्रभाले नरेन्द्रलाई लेखेको चिठीमा “छोरो ठुलो भएपछि तेरी दुःखी आमा यसरी मरी भनेर सुनाइदिनुहोला” (मैनाली, २०६२, पृ. ४४) भन्ने कुराले यसको पुष्टि गरेको छ ।

निष्कर्ष

दुर्खिमद्वारा प्रतिपादित आत्महत्याको सिद्धान्तअनुसार गुरुप्रसाद मैनालीको ‘बिदा’ कथाकी पात्र प्रभाले गरेको आत्महत्याको कारणको खोजी गर्दा आत्महत्याको प्रमुख जिम्मेवार सामाजिक मान्यता नै रहेको पुष्टि भएको छ । ‘बिदा’ कथा लेखनकालको नेपाली समाज धर्म संस्कारमा आधारित मूल्यमान्यतामा चलेको पाइन्छ । प्रेमविवाहले सामाजिक मान्यता प्राप्त नगरेको, कुलघरानको अत्यन्तै ख्याल गरिने पुरुषप्रधान तत्कालीन समाजकी प्रभाले प्रेमविवाह गरेकै कारण उसको सामाजिक बेइज्जती भएको छ । आफ्नै पति नरेन्द्रले घरमा भित्र्याउन नसकेर अन्यत्रै डेरामा लगेर राखेको छ । डेरामा एकलै बस्न बाध्य भएकी प्रभा नरेन्द्रले पनि अर्की बिहे गरेपछि सहाराहीन भएकी छ । आफ्नो एक मात्र सहारा नरेन्द्रले पनि आफूबाट विमुख भएर अर्की बिहे गरेपछि नरेन्द्रप्रति पनि उसको विश्वास रहेन । यसरी आफ्ना साथीसँगी, बाबुआमा, प्रेमी (नरेन्द्र) समेतको सामाजिक सङ्गतिबाट टाढा भएर जीवनको अन्योलग्रस्त स्थितिमा बाँचिरहेकी प्रभाको बिरामी भएर आएको नरेन्द्रसँग अकस्मात् भेट भएपछि उसले आफू मरेर नरेन्द्रलाई पश्चात्ताप गराउने यही उपयुक्त अवसर ठानेर भावनामा आएर आत्महत्या गरेकी छ । यसर्थ प्रभाको आत्महत्याको जिम्मेवार अरू केही नभएर समाजमा प्रचलित मान्यता र कुलीनताका घमण्ड नै हुन् । यसरी समाजको मान्यताअनुसार चलन बाध्य बनाउने नियमनकारी अदृश्य शक्तिले प्रभाको जीवननिर्वाहमा असङ्गति उत्पन्न गर्नाले उसले सामाजिक मूल्यमान्यतासँग अनुकूलन गर्न सकिन र भावनाद्वारा निर्देशित भई आत्महत्या गरेकी हो भन्ने कुरा माथिको विश्लेषणबाट स्पष्ट भएको छ । यद्यपि उसको आत्महत्याको कुनै मुल्य छैन । एकातिर नरेन्द्रले अर्की बिहे गर्नु र अर्कातिर सामाजिक मूल्यमान्यताबाट एकलै भएर बाँच्नुभन्दा मर्नु निको सम्झिएर प्रभाले आत्महत्यालाई रोजेकी हो । यसर्थ प्रभाको आत्महत्याको मूल जिम्मेवार समाज नै हो । एकलो जीवन बिताउन गाह्रो भएकाले

भावनामा आएर गरिएको यस्तो प्रकारको आत्महत्यालाई दुर्खिमले मूल्यहीन वा बेमेल आत्महत्या भनेका छन्। यसर्थ मैनालीको यो कथाको विश्लेषणबाट प्रभालाई आत्महत्या गर्न तथा नरेन्द्रलाई अर्को विवाह गर्न बाध्य पार्ने प्रमुख कारकतत्त्व तत्कालीन सामाजिक मूल्यमान्यता र आदर्श नै हुन्। धर्म, नैतिकता, आदर्श र मूल्यमान्यतामा आधारित समाजको चित्रण भएको मैनालीको यो कथा आफैँ आदर्शवादी होइन आदर्शवादी त तत्कालीन समाज हो जो यसको कथ्य हो। समाजको आदर्शलाई जस्ताको त्यस्तै प्रस्तुत गर्नु मैनालीको रचनात्मक दृष्टिकोण भएकाले पनि प्रभाले गरेको आत्महत्याको कारण समाजका मूल्यमान्यताको आदर्श नै हो भन्ने यस अध्ययनबाट सिद्ध भएको छ।

सन्दर्भ सामग्रीसूची

- अर्याल, भैरव (२०२८). "कथा गुरु गुरुप्रसाद मैनाली केही टिपोट". *मधुपर्क*. ४ (२), पृ. २२-२९।
- कँडेल, घनश्याम (२०३०). "मैनाली युगसन्धिक कथाकार". *रूपरेखा*. १५२, पृ. १८-२२।
- कोजर, ए. लुइस (सन् १९९६). *मास्टर्स अफ सोसियोलजिकल थट* (दोस्रो संस्क.). न्यु दिल्ली : रावत पब्लिकेसन।
- खतिवडा, विश्वराज (२०६९). *गुरुप्रसाद मैनालीका कथामा सामाजिक वास्तविकता*. अप्रकाशित दर्शनाचार्य शोधप्रबन्ध. त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्काय, नेपाली केन्द्रीय विभाग, कीर्तिपुर।
- गोर्डन, मार्सल (सन् २००४). *अ डिक्सनरी अफ सोसियोलजी*. न्यु दिल्ली : अक्फोर्ड युनिभर्सिटी प्रेस।
- घिमिरे, मुकुन्द (२०५८). *नासो कथासंग्रहको समाजशास्त्रीय अध्ययन*. अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र. त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्काय, नेपाली केन्द्रीय विभाग, कीर्तिपुर।
- चापागाई, नरेन्द्र (२०३८). *केही कृति केही प्रतिकृति*. काठमाडौँ. साभा प्रकाशन।
- जैन, चन्दाकुमारी (२०५६). *मैनालीको नासो एक अध्ययन तथा विश्लेषण*. अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र. त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्काय, हिन्दी केन्द्रीय विभाग, कीर्तिपुर।
- दास, प्रभाकरलाल, तन्डुकार, ज्योति र अर्याल, अर्जुन (२०६१). *विश्वका प्रमुख मानवशास्त्रीहरू एक परिचय*. काठमाडौँ : रेखारानी प्रकाशन।
- दुर्खिम, इमाइल (सन् १८९७/१९५१). *सुसाइड*. न्युयोर्क : द फ्रि प्रेस।
- देवकोटा, पद्मलाल र ओझा, नेत्रकुमार (२०६६). *समाजशास्त्रका सैद्धान्तिक दृष्टिकोणहरू*. काठमाडौँ : एकेडेमिक बुक सेन्टर।
- दोषी, शम्भुलाल र जैन, प्रकाशचन्द्र (सन् २०१८). *इमाइल दुर्खिम समाजशास्त्रीय अध्ययन*. जयपुर : रावत पब्लिकेसन।
- पराजुली, रञ्जुश्री (२०५६). *कृतिविवेचना*. काठमाडौँ : सुनकोसी साहित्य प्रतिष्ठान।
- प्रधान, कृष्णचन्द्रसिंह (२०४०). *सिर्जनाको सेरोफेरो*. काठमाडौँ : नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठान।
- प्रधान, प्रतापचन्द्र (सन् १९८३). *नेपाली कथावलोकन*. दार्जिलिङ : दिपा प्रकाशन।
- बराल, ईश्वर (सम्पा.) (२०३३). *भ्यालबाट*. ललितपुर : साभा प्रकाशन।
- मुकर्जी, रविन्द्रनाथ (सन् २०२०). *सामाजिक विचारधारा*. दिल्ली : विवेक प्रकाशन।
- मैनाली, गुरुप्रसाद (२०६२). *नासो* (सत्रौँ संस्क.). (सम्पा.) ताना शर्मा. काठमाडौँ : माधवप्रसाद मैनाली।
- श्रेष्ठ, दयाराम र शर्मा, मोहनराज (२०६१). *नेपाली साहित्यको संक्षिप्त इतिहास* (सातौँ संस्क.). ललितपुर : साभा प्रकाशन।
- सत्याल, शिवप्रसाद 'पीठ' (२०४५). *समालोचनाहरू*. काठमाडौँ : नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठान।
- सेवा, चन्द्रबहादुर (२०३२). *सामाजिक कथाकार गुरुप्रसाद मैनाली*. अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र. त्रिभुवन विश्वविद्यालय, शिक्षाशास्त्र सङ्काय, नेपाली शिक्षण समिति, कीर्तिपुर।